

Sakarya Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi
Journal of Sakarya University Faculty of Theology

ISSN: 2146-9806 | e-ISSN: 1304-6535

Cilt/Volume: 24, Sayı/Issue: 45, Yıl/Year: 2022 (Haziran/June)

**Büyük Selçukluların Yıkılışından Moğol İstilasına Kadar
Eşarîliğin Durumu**

*The Status of The Ash'arism From The Destruction of
The Great Seljuk to The Mongolic Invasion*

Abdullah Ömer Yavuz

Dr., Erciyes Üniversitesi İlahiyat Fakültesi, İslam Mezhepleri Tarihi Ana Bilim
Dalı - Dr., Erciyes University, Faculty of Theology, Department of History of
Islamic Sects

aomer87@gmail.com

<https://orcid.org/0000-0001-7381-0416>

Makale Bilgisi – Article Information

Makale Türü/Article Type: Araştırma Makalesi/ Research Article

Geliş Tarihi/Date Received: 25/02/2022

Kabul Tarihi/Date Accepted: 17/05/2022

Yayın Tarihi/Date Published: 15/06/2022

Atıf/Citation: Yavuz, Abdullah Ömer. "Büyük Selçukluların Yıkılışından Moğol İstilasına Kadar Eşarîliğin Durumu". *Sakarya Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 24/45 (2022), 165-184. <https://doi.org/10.17335/sakaifd.1079265>

İntihal: Bu makale, *iThenticate* yazılımı ile taranmış ve intihal tespit edilmemiştir.
Plagiarism: This article has been scanned by *iThenticate* and no plagiarism detected.

Copyright © Published by Sakarya Üniversitesi İlahiyat Fakültesi – Sakarya University Faculty of Theology, Sakarya/Turkey.

Öz

İslam düşünce ekolleri olan mezheplerin tarihsel serüvenleri çok yönlü bir güzergâha sahiptir. Mezheplerin tarihsel gelişimlerini etkileyen farklı unsurlar bulunmaktadır. Bu bağlamda mezhep-siyaset ilişkisi bilindik bir öncül olarak öne çıkmaktadır. Bu araştırma, Büyük Selçukluların yıkılış sürecinden Moğol İstilasına kadarki sürede Eş'arîliğin tarihsel gelişimini irdelemektedir. Bilindiği üzere Büyük Selçukluların kuruluş döneminde Horasan'dan uzaklaştırılan Eş'arîler, yükselme devriyle tekrar bölgeye çağırıldılar. Sünnîliği merkeze alan siyasetin neticesinde Eş'arîlik ön plana çıktı. Dolayısıyla Büyük Selçuklular ve Nizâmîye medreselerini merkeze alarak Eş'arî düşüncesinin ilerleyişini açıklamaya çalışmak yaygın bir kabul olarak ortaya çıktı. Selçuklu devletinin yıkılışından sonra Horasan ve Mâverâünnehir coğrafyasındaki çatışmalarla artan kaos ve istikrarsızlık dönemi yaşandı. Ardından Gurlular ve Harizmşahlar Selçuklu bakiyesi bu toprakları da kontrol eden iki büyük güç olarak ortaya çıktılar. Eş'arîlik geleneğinin hem Gur bölgesine hem de Harizm şehirlerine taşınması mezhep-siyaset bağının bir neticesiydi. Kerrâmîliğin yaygın olduğu Gur bölgesinde siyasetin etkisiyle Eş'arîlik kendisine alan buldu. Mu'tezilî ve Hanefî düşüncesinin güçlü olduğu Harizm bölgesinde de benzer tecrübelerin sonucunda Eş'arîlik temsil edilmeye başlandı. Bir yandan Kerrâmîlerle öte taraftan Mu'tezilîlerle fikri çatışmaların yaşanması ise Eş'arî geleneğine dinamizm kazandırdı. Bu süreçte Fahreddîn er-Râzî, Eş'arîliğin temsilini yüklenerek ilim meclislerindeki münazaralara katıldı. Ayrıca idarecilerle olan diyalogları onun hareket alanını genişletti.

Anahtar Kelimeler: İslam Mezhepleri Tarihi, Siyaset, Eş'arîlik, Harizm, Gur.

Abstract

The historical adventures of the sects, which are Islamic schools of thought, have a complex plane that includes different orientations rather than simple and one-way directions. Understanding and correctly interpreting this multi-layered factual dimension requires multiple perspectives, like the variable leg of the compass. As of their historical processes, sects determine their positions depending on political, economic, social, etc. This position draws a route according to its positive or negative relations with its interlocutors. Intellectual debates and works of rejection are the outward manifestations of the interlocutor. It is a common acceptance to try to explain the progress of Ash'arî thought by centering on the Great Seljuks and Nizamiyyâh madrasahs. This research examines the historical development of Ash'arism by focusing on the period after the collapse of the Great Seljuks. As it is known, in the Great Seljuk period, the relationship of Ash'arism with the state did not have a linear progression, but with the support of the state, it had a position that paved the way for it. After the collapse of the Great Seljuks, political conflicts, wars, invasions and plunders increased in the region, causing a great chaos in the region. In this process, it is understood that the chaotic environment continues until the state authority is restored. Although the Seljuks had been in a constant struggle inside and outside throughout history, they had succeeded in maintaining stability. Gürs and Khwârizm-shâhs, which were autonomous states affiliated to the Seljuks, got stronger over time and entered the struggle as two rival powers. At first, important cities and regions passed under the Gür administration. Ghazni was restored to its old days as a city of science and culture. Then, various conquest expeditions were organized to India, and both the lands were expanded, and economic gain was obtained. Increasing their power, the Khwârizm-shâhs dominated the lands extending from Khorasan to the interior of Iran. Thus, the geography ruled by the Seljuks came under the rule of two states. On the other hand, a power struggle began between these two powerful states. The Khwârizm-shâhs, who were getting stronger, gradually weakened the Gür government and managed to become the only dominant power in the region. However, this situation soon turned into invasion and chaos, with the Mongols attacking the lands of Khwârizm under the leadership of Genghis Khan. Like the political atmosphere of the period we are trying to examine, the climate of thought had a framework far from the uniformity that included differences, conflicts and changes. It should be accepted from the outset that although confusion and chaos negatively affect the political and social order, they can have an aspect that accelerates intellectual development. Accordingly, the sectarian view becomes meaningful through historical relations. In the first period

of the Gürs, sectarian preferences were predominantly Karrāmiyya. Over time, state administrators joined the Ash'arī sect with the influence of scholars. The sectarian change in the state administration naturally reflected on the people and brought about a social transformation. Fakkhr al-Dīn al-Rāzī was the scientist who played the main role in the historical process of the Gür people to be associated with the Ash'arī tradition, and he came to the lands of Gür in the last period of his life. While the Gür State was embarking on a power struggle with the Khwārizm-shāhs, in Khorasan, on the other hand, it was trying to take on the role of protector by emphasizing Sunnism with the support of the Abbāsīd caliphate. Therefore, the reverence of Fakkhr al-Dīn al-Rāzī and the invitation of the sultan to scientific assemblies carried very different purposes in his trunk. As with social transformations, social resistances arise in sectarian changes. In this period, when Gür policies tended towards Sunnism over Ash'arism, some social unrest also took place. During the Khwārizm-shāhs period, many scholars with Ash'arī identity were educated. Their activity in the science assemblies in the cities of Khwārizm contributed to the spread of Ash'arism. One of the greatest representatives of the Ash'arī tradition in the Khwārizm-shāhs period is al-Rāzī. Aside from his scholarly knowledge, the relations he developed with the rulers of the period enabled the sect to expand its sphere of influence. The fact that al-Rāzī had various discussions with Mu'tazilite scholars in the scientific assemblies he attended rekindled the conflicts with historical roots. In this context, during the Khwārizm-shāhs period, the Khwārizm region was prominent mainly with its Mu'tazilite identity. Since the Mu'tazilite of Harizm did not have much contact with the Shiite schools, he continued the essence of the Mu'tazila. Much more importantly, since the Mu'tazilite of Khwārizm concentrated on the field of language and fiqh, their theological aspects were weaker. But this situation soon took a different turn. With the Mongolian Invasion, which affected the Islamic world in every aspect, the historical processes of the sects experienced significant changes. During this invasion period, many Ash'arī scholars lost their lives.

Keywords: History of Islamic Sects, Politics, Ash'arism, Khwārizm, Gür.

Giriş

İslam düşünce ekolleri olan mezheplerin bünyesinde çeşitli nedenlere dayalı olarak farklılaşmalar ortaya çıkmaktadır. Mezheplerin tarihsel süreçlerini, bu farklılıkları dikkate alarak incelemek gerekmektedir. Siyasi, ekonomik, sosyal ve diğer pek çok nedenin mezhepleri etkilediğini söyleyebiliriz. Bu minvalde mezheplerin düşünce dünyalarını şekillendiren etkenlerden birisi de muhatap oldukları ekoller ya da mütefekkirlerdir. Münazaralar, fikri tartışmalar ve reddiye türü eserler bahsi geçen muhataplığın dışı yansıyan tezahürleridir. Öte yandan mezheplerin mevcut iktidarlarla olan etkileşimi, kendilerini bazen yeni yollara çıkarırken kimi zamanda yol ayrımlarına sürüklemektedir. Mezheplerin mekân-coğrafya ile çağ-dönem değişimine dayalı olarak farklılaşmaları ise ayrıca önem arz eden bir boyuttur. Bütün bu çerçevede mezheplerin tarihsel süreçlerini tek bir madde/neden üzerinden açıklama çabası teorik bir indirgemecilik olacaktır. Tam da bu noktada tarih araştırmalarında olduğu gibi mezheplerin incelenmesi sürecinde bütüncül bir yorumlama çabası anlamlı bir yöntem¹ olarak öne çıkmaktadır.

1 Bütüncül tarih anlayışı, tek boyutlu zaman algısını doğru bulmayarak tarihsel zamanın çok katmanlı ve göreceli olduğuna dikkat çekmektedir. Tarihe bütüncül bir pencereden bakmayı öneren bu anlayış, farklı disiplinlerle iş birliği sağlamayı da gerekli görmektedir. Yatay ve

Teorik düzlemdeki çok yönlü bakış açısı, Ehl-i Sünnet'in iki büyük kelâm ekolünden birisi olan Eş'arîliğin tarihsel gelişimini daha isabetli anlamak ve yorumlamak için yol gösterici olabilir. Eş'arîliğin Horasan-Mâverâünnehir, Irak-Şam-Mısır, Kuzey Afrika ve Endülüs başta olmak üzere farklı coğrafyalarda, birbirinden ayrılan yönleri ihtiva eden tezahürleri vardır. Bu çeşitliliğin arkasında yer alan farklılaşmaların ayrıca ele alınıp değerlendirilmesi gerekir.

Eş'arîlik geleneği açısından mezhep-siyaset ilişkisi, farklılaşmanın bir boyutu ortaya çıkmaktadır. İslam düşünce tarihinde mühim bir role sahip Selçukluların, Eş'arîliğin gelişimine alan açtıkları ifade edilmektedir. Özellikle de Nizâmîye medreseleri üzerinden Eş'arîliğin gelişimini izah etmek öne çıkmaktadır. Fakat Eş'arîliğin tarihsel yükselişini tek bir neden olarak Büyük Selçuklulara indirgemek mümkün müdür? Buradan hareketle çok daha anlamlı olan soru ise şöyledir: Büyük Selçukluların yıkılışından (552/1157) sonra Eş'arîliğin durumu nasıl bir seyir takip etmektedir? Bilindiği üzere Büyük Selçukluların yıkılışından kısa bir süre sonra Moğol İstilasası (615/1218) başladı. İstilayla birlikte İslam dünyası ciddi bir yara aldı. Bu yazı, ana hatlarıyla Büyük Selçuklular döneminde Eş'arîliğin gelişimine temas edip devletin yıkılmasından Moğol İstilasasına kadarki kısa süreçte Eş'arîliğin durumuna odaklanmaktadır. Buna bağlı olarak Eş'arîliğin gelişiminde Selçuklu etkisi ve sonrasındaki siyasal düzlemi süreç merkezli olarak takip etmek, mezhebin gelişimini daha berrak bir şekilde yorumlama imkânını doğuracaktır.²

A. Ana Hatlarıyla Büyük Selçuklular Döneminde Eş'arîliğin Gelişimi

Müslüman Türk devletleri arasında bölgesel sınırları aşan ilk devlet olan Büyük Selçuklu Devleti, Mâverâünnehir'den Horasan'a, Yemen'den Irak'a kadar geniş bir coğrafyaya kısa sürede hâkim oldu.³ Selçuklu siyasi tarihi içeride ve dışarıda çatışmanın ve mücadelenin yoğun bir şekilde yaşandığı bir dönemdi. Bu nedenle hâkimiyet altına aldıkları coğrafyadaki ilerleyişleri, değişkenlik gösteren siyasal dönüşümleri içermekteydi. Selçukluların mezheplere yaklaşımları da bu dönüşümlerden belli ölçüde etkilenmekteydi.

dikey düzlemde tarihsel olay ve olguları tek bir boyuta indirgmeden pek çok boyutu olabileceğine dikkat çekmektedir. Bu konuda daha detaylı bilgi için bk. Peter Burke, *Annales Okulu: Fransız Tarih Devrimi*, çev. Mehmet Küçük (İstanbul: Doğu Batı Yayınları, 2014), 47-53; Stuart Clark, "Annales Tarihçileri", çev. Ahmet Demirhan, *Çağdaş Temel Kuramlar*, ed. Quentin Skinner (İstanbul: İletişim Yayınları, 2015), 225; Mark T. Gilderhus, *Tarih ve Tarihçiler - Tarih Yazıcılığına Giriş*, çev. Emine Sonnur Özcan (Ankara: Birleşik Dağıtım Yayınları, 2011), 124-125.

2 Paul Veyne, *Tarih Nasıl Yazılır?*, çev. Nihan Özyıldırım (İstanbul: Metis Yayınları, 2014), 54.

3 Nesimi Yazıcı, *İlk Türk-İslam Devletleri Tarihi* (Ankara: TDV Yayınları, 2013), 205.

Büyük Selçukluların kuruluş döneminde (431-455/1040-1063) bölge devletlerine karşı varoluşsal kaygılar ön plana çıkmaktadır. Özellikle Horasan'ın⁴ merkez olarak konumlandırıldığı güç dengesi mezhep siyasetine de etki etti. Sultan Tuğrul Bey Muhammed b. Mikâil b. Selçuk (ö. 455/1063) ve Vezir Amîdülmülk el-Kündürî⁵ (ö. 456/1064) öncülüğünde Horasan'da Hanefiler desteklenip öne çıkarılırken Şâfiîler yoğun baskılara maruz kaldı. Hanefî ve Şâfiî mensubiyeti taşıyan diğer mezhepler de saflarını belli etti. Selçuklular döneminde belirginleşen Hanefî-Mu'tezilî kimliği, devletin hemen her atamasından yararlanarak kadılık, vaizlik ve hatiplik gibi toplumsal dokuyu şekillendiren görevleri üstlendi.⁶ Selçuklular siyasal birliği sağlama hedefleri doğrultusunda Hanefî-Mu'tezilî ile Eş'arî-Şâfiî taraftarları arasında bir tercihte bulunmuştu. Bu doğrultuda Eş'arî-Şâfiîlere yönelik baskılar artarak pek çok ilim adamı çeşitli cezalara çarptırıldı. Bir kısmı ise Horasan'ı terk etmek durumunda kaldı.⁷ Bunlardan birisi de İmâmü'l-Haremeyn Ebü'l-Meâlî el-Cüveynî'dir (ö. 478/1085). O, Ebü Bekr Muhammed b. Tayyib el-Bâkılânî

- 4 Selçukluların kuruluş devrinde Nişâbur, Merv, Herat ve Belh gibi önemli şehirleri sınırları içine alan Horasan'ın merkez olarak değerlendirilmesi gerekmektedir. Çünkü Gazneliler ile yapılan Dandanakan Savaşı (431/1040) sonrası Tuğrul Bey'in Horasan Emiri olarak ilan edilmesi tesadüf değildir. bk. Muhammed b. Ali b. Süleyman Râvendî, *Râhâtü's-südüür ve Âyetü's-sürûr*, çev. Ahmed Ateş (Ankara: TTK Yayınları, 1999), 1/100; Ebü İbrâhim Kıvâmüddîn Ali b. Muhammed Bündârî, *Zübdetü'n-nusrâ ve nuhbetü'l-usrâ*, çev. Kıvameddin Burslan (Ankara: TTK Yayınları, 2016), 5; Clifford Edmund Bosworth, *The Later Ghaznavids* (Edinburgh: Edinburgh University, 1977), 6; Osman Turan, *Selçuklular Tarihi ve Türk İslam Medeniyeti* (İstanbul: Boğaziçi Yayınları, 1999), 105.
- 5 Bu dönemin önde gelen şahsiyetlerinden Kündürî, Nişâbur'da yetişmiş bir devlet adamı olarak Sultan Tuğrul Bey tarafından vezirliğe getirildi ve o ölünceye kadar görevinde kaldı. bk. Ebü'l-Hasan Sadruddîn Ali b. Nâsır b. Ali Hüseyinî, *Ahbârü'd-Devleti's-Selçukiyye*, çev. Necati Lügal (Ankara: TTK Yayınları, 1999), 16-17; Râvendî, *Râhâtü's-südüür*, 1/96-97; Osman G. Özgüdenli, *Selçuklular* (İstanbul: İSAM Yayınları, 2013), 88.
- 6 Bahsedilen dönemde pek çok atamanın gerçekleştiği anlaşılmaktadır. Nişâbur'da Şâfiî-Eş'arî Ebü Osman es-Sâbûnî'nin hatiplik görevinden alınıp yerine Hanefî-Mu'tezilî Ali b. Hasan es-Sandalî'nin getirilmesi örneklerden birisidir. bk. Ebü'l-Kâsım Ali b. el-Hasen b. Hibetillâh b. Abdillâh İbn Asâkir, *Tebyînu kezibi'l-müfterî fîma nusibe ile'l-imâm Ebi'l-Hasan el-Eş'arî*, thk. Muhammed Zâhid Kevserî (Dimeşk: Dâru'l-Fikr, 1399/1979), 108.
- 7 Amîdülmülk el-Kündürî'nin vezir olarak göreve geldikten sonra Sultan Tuğrul Bey'den izin alarak öncelikle Râfîzîlere minberden lanet edilmesi ile Nişâbur merkezli olarak başlayan bu süreç, İmâm Eş'arî ve Eş'arîlerin de lanete dahil edilmesiyle birlikte Tuğrul Bey'in vefatına kadar (445-455/1053-1063) sürdü. bk. İbn Asâkir, *Tebyînu kezibi'l-müfterî*, 108-109; Ebü'l-Ferec Cemâlüddîn Abdurrahmân b. Ali b. Muhammed İbnü'l-Cevzi, *el-Muntazâm fî târihi'l-müluk ve'l-ümem*, thk. Muhammed Abdülkadir Ahmed Ata - Mustafa Abdülkadir Ata (Beyrut: Dâru'l-Kütübî'l-İlmiyye, 1413/1992), 15/340-341; Ebü'l-Hasan İzzeddin Ali b. Muhammed b. Abdülkerim İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil fi't-târih*, thk. Ebü'l-Fida Abdullah el-Kâdi (Beyrut: Dâru'l-Kütübî'l-İlmiyye, 1407/1987), 8/364-365; Ebü Nasr Tâcüddîn Abdülvehhâb b. Ali b. Abdilkâfi Sübkî, *Tabakâtü's-Şâfiyyeti'l-kübrâ*, thk. Abdülfetah Muhammed el-Hulv - Mahmut Muhammed et-Tenâhî (Kahire: Dâru'l-Beşâiri'l-İslamiyye, 1384/1964), 3/389-393; Şemseddin Muhammed b. Ahmed b. Osman Zehebî, *Târihü'l-İslâm ve feveyâtü'l-meşâhir ve'l-a'lâm*, thk. Ömer Abdüsselâm Tedmürî (Beyrut: Dâru'l-Kitâbi'l-Arabi, 1410/1990), 30/13; Mehmed Şerefeddin

(ö. 403/1013), Ebû Bekr Muhammed b. el-Hasen b. Fûrek (ö. 406/1015) ve Ebû İshâk Rüknuddîn İbrâhîm b. Muhammed el-İsferâyînî (ö. 418/1027) tarafından sınırları belirginleşen Eş'arîliğin mezhep sistematüğını kurmaya çalıştığı gibi aynı zamanda önemli bir Şâfiî fakihydi.⁸ Selçukluların kuruluş dönemindeki mezhep siyaseti, Eş'arîliğin gelişimini ciddi olarak sarsmıştı.

Tuğrul Bey'in vefatı (ö. 455/1063) neticesinde Sultan Alparslan (ö. 465/1072) ve oğlu Sultan Melikşah'ın (ö. 485/1092) iktidarlarını kapsayan yükselme ve zirve döneminde⁹ devletin sınırları, politikaları, İslam dünyasına bakışı ve mezheplerin konumlandırılışı yeni bir aşamaya geçti. Devrin kudretli veziri Hasen b. Ali b. İshâk et-Tûsî (ö. 485/1092) yani bilinen lakabıyla Nizâmülmülk, dönüşümü yöneten ana aktörlerinden birisi oldu. Eş'arî-Şâfiî-sûfi kitleye yönelik baskılar son buldu. Sürgüne giden Eş'arîler tekrar Horasan'a dönerek devletin himayesine girdiler.¹⁰ Bu dönemde Sünnîliğin iyice ön plana çıkarılması Hanefîlik ve Şâfiîlik ile Eş'arîlik ve diğer Sünnî mezhepler arasındaki gerilimi azalttı. Eş'arîliğin fikri gelişimi, Cüveynî'den sonra İmam Ebû Hâmid Muhammed b. Muhammed el-Gazzâlî (ö. 505/1111) başta olmak üzere önde gelen Eş'arî bilginlerin çabasıyla daha da hızlandı. Düşünsel gelişimin kurumsallaşmasını ise Nizâmîye medreseleri tamamladı. Medrese geleneginin kurumsal ve yaygın bir yapısı olan Nizâmîye, bir yandan Şiî-İsmâîlî-Bâtınîlere karşı Eş'arî gelenek içinde yetişen ilim adamlarını mücadele alanına sürerken¹¹ bir yandan da devletin memurluk, vâizlik, kadılık ve buna

Yaltkaya, "Selçûkiler Devrinde Mezâhib", *Marife Dini Araştırmalar Dergisi* 2/2 (2002), 265-266; Seyfullah Kara, *Büyük Selçuklular ve Mezhep Kavgaaları* (İstanbul: İz Yayınları, 2009), 274. Bu süreçte sorgulanan Eş'arîlerinden birisi olan Ebû Abdullâh el-Hubbâzî (ö. 447/1055) vefat edinceye kadar evinden dışarı çıkmadı. bk. İbn Asâkir, *Tebyînu kezibi'l-müfterî*, 263-264. Yine bu dönemde tutuklanan Eş'arî ve sûfi âlim Ebü'l-Kâsım Abdülkerîm b. Hevâzin el-Kuşeyrî (ö. 465/1072), *Şikâyetü Ehlî's-Sünne bi-hikâyeti ma nâlehum mine'l-mihne* isimli risalesinde Eş'arîliğin Ehl-i Sünnet içindeki konumuna vurgu yapan bir savunma yaptı. bk. Ebü'l-Kâsım Zeynüislam Abdülkerim b. Hevâzin Kuşeyrî, "Şikâyetü Ehlî's-Sünne bi hikâyetü mâ lehüm mine'l-Mihne", *Resâil fi'l-mezhebi'l-Eş'arî*, ed. Muhammed Fethi en-Nâdî (Kahire: Mektebetü'l-Vehbe, 2010), 7-41.

- 8 İmâm Eş'arî'yle başlayan kelâm düşüncesi, Cüveynî'nin ahvâl teorisi başta olmak üzere yöntem eleştirileriyle özünü kaybetmeden yeni bir hale dönüştü. Eş'arîliğin kelâm yöntemleri üzerindeki gelişimi, İbn Sînâ'nın Tanrı-âlem ilişkisine dair temel kabulleri alt üst ederek hudûs nazariyesine dönük eleştirilerinden ciddi olarak etkilendi. bk. Ömer Türker, "Eş'arî Kelâmının Kırılma Noktası: Cüveynî'nin Yöntem Eleştirileri", *İslâm Araştırmaları Dergisi* 19 (2008), 1-24; Veysel Kaya, *İbn Sina'nın Kelama Etkisi* (Ankara: Otto Yayınları, 2015), 51-52.
- 9 Özgüdenli, *Selçuklular*, 135.
- 10 İbn Asâkir, *Tebyînu kezibi'l-müfterî*, 275; Ebü'l-Abbâs Şemseddin Ahmed b. Muhammed İbn Hallikân, *Vefeyâtü'l-a'yân ve enbau ebnâi'z-zaman*, thk. İhsan Abbas (Beyrut: Dârü Sadır, 1415/1994), 3/208; İbnü'l-Esir, *el-Kâmil*, 8/365; Sübkî, *Tabakâtü's-Şâfiyyeti'l-kübrâ*, 5/170.
- 11 Eş'arîlerin Bâtınîlere karşı eleştirileri çeşitli metinler üzerinden açığa çıkmaktadır. Mesela Gazzâlî'nin *Fedâihu'l-Bâtıniyye*'si önemli bir metindir. Ayrıca Gazzâlî diğer eserlerinde de Bâtınîlere karşı çeşitli tenkitler sıralanmaktadır. Detaylı bir değerlendirme için bk. Farouk Mitha, *Al-Ghazali and the Ismailis* (London: The Institute of Ismaili Studies, 2001).

benzer görevleri yürütecek kadrolarını yetiştirmekteydi. Her ne kadar Nizâmiye medreseleri meşhur olsa da Hanefiler başta olmak üzere diğer Sünnî mezheplere medreseler tahsis edilmesi, Selçukluların vizyonunda yer aldı. Mesele Eş'arilik değil Sünnîlik eksenli bir vizyondur. Bununla birlikte Nizâmiye medreseleri, Eş'ariliğin fikri gelişiminde, yaygınlaşmasında, bu dönemde yazılan eserlerin asırlarca okutulmasında önemli bir zemin teşkil etti.¹² İlim yolculukları ile Nizâmiye'ye yolu düşen ve İmâm Gazzâlî başta olmak üzere meşhur Eş'arîlerden dersler alan talebeler mezhebin Şam, Mısır, Mağrib ve daha pek çok bölgede yayılmasını sağladı. Böylece Horasan merkezli olarak toplumsal tabanı Hadis taraftarı, Şâfiî ve sûfi olan zaman içinde felsefe birikimi gelişen Eş'arî kimliği hem bahsettiğimiz Selçuklu topraklarında hem de İslam dünyasının farklı coğrafyalarında bilinir hale geldi.

Felsefe ve kelâm etkileşiminin had safhada olduğu bu dönemde Eş'arî bilginler hem Nizâmiye'de ders vermeye devam ettiler hem de Selçuklu sarayı ile iyi ilişkilerini sürdürdüler. Bunlardan birisi de Ebü'l-Feth Tâcüddîn Abdülkerîm b. Ahmed eş-Şehristânî'dir (ö. 548/1153). Onun son Büyük Selçuklu Sultanı Muizzü'd-dünyâ ve'd-dîn Ahmed Sencer b. Melikşâh (ö. 552/1157) ve meşhur eseri *el-Milel ve'n-nihal*'i ithaf ettiği Vezir Ebü'l-Kâsım Nasîrüddin el-Mervezî ile yakın dostluğu bulunmaktadır.¹³ Büyük Selçuklu döneminde Eş'ariliğin devletle olan ilişkisi inişli çıkışlı bir yapıya sahip olmakla birlikte Sünnîliği merkeze alan yaklaşımın bir alt kademesinde kurum/medrese desteği ile kendisine zemin açılan bir konuma sahip oldu.

B. Büyük Selçuklu Sonrası Horasan-Mâverâünnehir Merkezli Hâkimiyet Mücadelesi

Selçuklular, Mâverâünnehir, Horasan, Irâk-ı Acem, Irâk-ı Arab¹⁴, Kirmân, Bilâd-ı Şâm, Anadolu ve daha pek çok bölgeye hâkim olarak siyasal ve sosyal düzlemde sağladıkları imkânlarla, Eş'ariliğin de içinde yer aldığı Sünnî düşünce ekollerinin gelişimine ivme kazandırdı. Bununla birlikte bahsedilen

12 Abdullah Ömer Yavuz, *Coğrafya ve Mezhep & Horasan'da Eş'ariliğin Tarihsel Gelişimi* (İstanbul: Klasik Yayınları, 2021), 194-205.

13 İslam Mezhepleri Tarihinin en meşhur eserlerinden birisi olan *el-Milel ve'n-nihal*'in Vezir Ebü'l-Kâsım el-Mervezî'nin azledilmesinden sonra yazarın *Musâraatü'l-felâsife* isimli bir başka eseri ile birlikte Ebü'l-Kâsım Mecdüddin Ali b. Ca'fer b. Ali el-Müsevî'ye sunulması kafa karışıklığına yol açmış olsa da *el-Milel ve'n-nihal*'in ilk olarak Selçuklu vezirine takdim edildiği anlaşılmaktadır. bk. Ömer Faruk Harman, "el-Milel ve'n-Nihal", *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 2005), 30/58.

14 Coğrafya kitaplarında Irak ve sınırlarının zamanla farklı yorumlandığı anlaşılmaktadır. İlk dönemde Aşağı Mezopotamya'ya Irak, Yukarı Mezopotamya'ya ise el-Cezîre denilmekteydi. Daha sonra Irak ve Cibâl bölgelerini içine alarak İran'ın batı sınırına kadar uzanan yerler İrakeyn ismiyle anılmaya başladı. Cibâl bölgesi Irâk-ı Acem, Irak olarak bilinen yerler ise Irâk-ı Arab olarak nitelendi. Detaylı bilgiler için bk. Ebû Abdillâh Şihâbüddîn Yâkût el-Hamevî, *Mu'cemü'l-büldân* (Beirut: Dâru Sadır, 1394/1977), 4/93-95.

coğrafyada ana yapı olan Büyük Selçuklu ve onun kollarını oluşturan diğer Selçuklu devletleri varlıklarını sürdürdüler. Ayrıca Büyük Selçuklu Devleti, bazı devletler ve siyasi otonom yapılarla hemen her dönem mücadele etmek durumundaydı. Aslında bu durum devletin kurulduğu Tuğrul Bey döneminden Sultan Sencer'e kadar sürdü. Büyük Selçuklu Devleti'nin yıkılışına giden süreçte mücadelelerin yoğunlaştığı anlaşılmaktadır. Özellikle Karahıtaylılar ile yapılan ve ağır bir mağlubiyetle sonuçlanan Katvan Savaşı¹⁵ (536/1141) sonrasında Selçuklular, arka arkaya darbe aldı. İlk olarak Sultan Sencer'in önceleri Hârizm valisi olan, sonrasında otonom bir yapıya kavuşarak Hârizmşahlar Devleti'nin kurulmasını sağlayan Atsız b. Muhammed (ö. 551/1156) Merv ve Nîsâbur başta olmak üzere Horasan şehirlerine saldırdı. Sultan Sencer tekrar gücünü toplayıp Hârizmşahlar üzerine yürüyüp kendisine tâbî kılrsa da Atsız, iki İsmâîlî-Bâtınî fedaisi ile anlaşarak suikast düzenlemeye kalkıştı.¹⁶ Sultan Sencer'in vefatına kadar Hârizmşahlar ile Selçuklular arasındaki mücadeleler peyderpey sürdü. Öte yandan Katvan mağlubiyetinin ardından Gurlular, Herat ve Belh topraklarına girdiler (542/1147). Gurlular ile olan mücadelede önemli bir diğer taraf Gaznelilerdi. Sultan Sencer'in kendisine bağlı kıldığı Gazneliler, Selçukluların yanında yer alarak Gurlularla mücadele ettiler. Çatışmalar, Sultan Sencer'in Gur Sultanı Alâeddin Hüseyin Cihânsuz'a (ö. 556/1161) karşı zaferi (547/1152) ile bir nebze dindi.¹⁷ Bu sefer Oğuzlar ile Selçuklu yönetimi arasında karışıklıklar çıktı. Sultan Sencer, Oğuzlar üzerine gerçekleştirdiği savaşta esir düşüp üç yıl kadar esaret hayatı yaşadı. Ardından da 552/1157 senesinde vefat etti.¹⁸ Böylece Büyük Selçuklu Devleti, tarih sahnesinden çekilmiş oldu.

Büyük Selçukluların yıkılışından sonra Horasan ve Mâverâünnehir coğrafyasında siyasi çatışmalar, savaşlar, istila ve yağmalar daha da artarak böl-

-
- 15 Râvendî, *Râhâtü's-südûr*, 1/168-169; İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, 9/319-322; Ebü Ömer Minhâcüddîn Muhammed b. Osman Cüzcânî, *Tabakâtu Nâsırî*, çev. Afâf es-Seyyîd Zeydan (Kahire: el-Merkezü'l-Kavmi li't-Terceme, 1433/2012), 1/407; Mehmet Altay Köymen, *Büyük Selçuklu İmparatorluğu Tarihi* (Ankara: TTK Yayınları, 2011), 2/323-325; Ali Sevim - Erdoğan Merçil, *Selçuklu Devletleri Tarihi - Siyaset, Teşkilat ve Kültür* (Ankara: TTK Yayınları, 2014), 274-275; Özgüdenli, *Selçuklular*, 270-276.
- 16 Köymen, *Büyük Selçuklu İmparatorluğu Tarihi*, 2/346; V. Barthold, *Moğol İstilasına Kadar Türkistan*, çev. Hakkı Dursun Yıldız (Ankara: TTK Yayınları, 1990), 251-252; İbrahim Kafesoğlu, *Harezmsahlar Devleti Tarihi* (Ankara: TTK Yayınları, 1984), 53; Aydın Taneri, *Harezmsahlar* (Ankara: TDV Yayınları, 1993), 20.
- 17 Râvendî, *Râhâtü's-südûr*, 1/172; Cüzcânî, *Tabakâtu Nâsırî*, 1/453; İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, 9/367, 376-377; Erdoğan Merçil, *Gazneliler Devleti Tarihi* (Ankara: TTK Yayınları, 2007), 89-90; Özgüdenli, *Selçuklular*, 278-279.
- 18 Râvendî, *Râhâtü's-südûr*, 1/176-179; Bündârî, *Zübdetü'n-nusrâ ve nuhbetü'l-usrâ*, 49-52; İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, 9/415-416; Cüzcânî, *Tabakâtu Nâsırî*, 1/408; Barthold, *Moğol İstilasına Kadar Türkistan*, 354; Ergin Ayan, *Büyük Selçuklu İmparatorluğu'nda Oğuz İsyanı* (İstanbul: Kitabevi Yayınları, 2013), 27-40.

gede büyük bir kaosa yol açtı. Bu süreçte devlet otoritesinin tekrar sağlanacağı süreye kadar kaotik ortamın devam ettiği anlaşılmaktadır. Her ne kadar Selçuklular tarih boyunca içeride ve dışarıda sürekli bir mücadele içinde olsalar da istikrarı sağlamayı başarmışlardı. Devlet ve yönetim biçimi itibarıyla Selçuklu sonrası bu bölgede Oğuzların yağma ve talana devam etmeleri Horasan şehirlerini ciddi olarak etkiledi. Kütüphane ve medreseler de yağmadan etkilendi. Pek çok ilim adamı hayatını kaybetti ve eserleri yakıldı. Oğuz istilasının neticesinde bölgenin istikrarı ciddi olarak darbe aldı.¹⁹

Büyük Selçuklu Devleti'nin yıkılışından önce başlayan çatışmalar, devlet düzeninin tesis edilememesi nedeniyle daha da alevlendi. Oğuzların bu kez hedefi Gur Devleti oldu. Zulmü ile döneminde nam salan Sultan Alâeddin Hüseyin Cihânsuz'un oğlu Seyfüddîn Muhammed b. Alâeddin (ö. 558/1163) zamanında Oğuzlar Horasan'ın güneyinden Gur ülkesine girdiler. Gurlular ile arasındaki savaşı kazanan Oğuzlar, Merv ve Herat civarına da hâkim oldular.²⁰ Bahsettiğimiz dönemde Oğuzların karşısında hemen her gücün savaşı kaybettiğini söylemek mümkündür. Fakat Gurlular, Sultan Gıyâseddîn (ö. 599/1203) zamanında toparlanmaya başlayarak Oğuz akınlarının önüne geçip Gazne başta olmak üzere çeşitli şehirleri yeniden imâr etmeye başladılar.²¹ Bu geri dönüşün altında yatan sebeplerin başında Oğuzların zafer kazanmalarına karşı bir türlü devlet kurmayı başaramamaları gelmektedir. Dolayısıyla Selçuklulara bağlı otonom devletler olan Gurlular ve Harizmşahlar zaman içinde güçlenerek iki rakip iktidar olarak mücadeleye giriştiler.

Gurlular için Sultan Gıyâseddîn Muhammed'in hükümdarlığı (558-599/1163-1203) dönemi Gur siyasetinin zirve devriydi. Başta Horasan'ın dört önemli merkezinden birisi olan Herat, Gazne, Sistân gibi önemli şehir ve bölgeler Gur idaresine geçti. Gazne'nin ilim ve kültür şehri olarak yeniden eski günlerine dönüşü sağlandı. Ardından Hindistan'a çeşitli fetih seferleri düzenlenerek hem topraklar genişletildi hem de ekonomik kazanç elde edildi.²²

İncelediğimiz bu bölgede uzunca bir süre Gaznelilerin hakimiyeti vardı. Sultan Sencer döneminde Selçuklulara bağlı kalan Gazneliler, Selçuklu Devleti'nin yıkılışından sonra Gazneli hükümdarı Hüsrev Şah'ın Gazne'den ayrılarak Lahor'a çekilmesi ile çöküş sürecine girdi. Hindistan topraklarında tutunmaya çalışan Gazneliler, Hind topraklarına akın akın gelen Gurlular

19 İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, 9/384-388; Köymen, *Büyük Selçuklu İmparatorluğu Tarihi*, 2/424-426; Özgüdenli, *Selçuklular*, 282-284; Ayan, *Büyük Selçuklu İmparatorluğu'nda Oğuz İsyanı*, 23-26.

20 İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, 9/462, 476-477; Köymen, *Büyük Selçuklu İmparatorluğu Tarihi*, 2/473; Ayan, *Büyük Selçuklu İmparatorluğu'nda Oğuz İsyanı*, 87-90.

21 Cüzcânî, *Tabakâtu Nâsırî*, 1/526; Barthold, *Moğol İstilasına Kadar Türkistan*, 361.

22 Cüzcânî, *Tabakâtu Nâsırî*, 1/527; Köymen, *Büyük Selçuklu İmparatorluğu Tarihi*, 2/473.

karşısında pek varlık gösteremediler. Nitekim Gurlular, son Gazneli hükümdarı Hüsrev Melik'i hile yoluyla da olsa esir ederek bu devlete son verdiler (582/1186).²³

Büyük Selçuklulardan sonra gücünü artıran Harizmşahlar, Alâeddîn Muhammed Tekiş'in (ö. 586/1190) sultanlığı döneminde Horasan'dan İran içlerine kadar uzanan topraklara hâkim oldu. Bu coğrafyada hüküm süren Irak Selçuklu Devleti'ni yıkmayı²⁴ başaran (590/1194) Harizmşahlar, Horasan'dan Irâk-ı Acem'e kadar geniş bir bölgeyi yönetmeye başladı. Böylece Selçukluların hükmettiği coğrafyanın bir kısmı Harizmşahların bir kısmı da Gurluların idaresine girmiş oldu. Öte yandan öne çıkan bu iki güçlü devletin arasında da iktidar mücadelesi başladı.

Harizmşah Alâeddin Tekiş'in vefatından sonra oğlu Alâeddin Muhammed (617/1220) iktidara geldi. Bu dönemde Harizmşahlar ile Gurlular arasındaki savaşlar şiddetlendi. Harizmşah Alâeddin ile Gur Sultanı Gıyâseddîn ve kardeşi Muizzüddîn Horasan'a hâkim olmak için birçok kez karşı karşıya geldi. Gurlular, Harizmşahların merkezi Gürgenç'i kuşattığında Harizmşahlar, Karahıtaylılardan yardım istemek zorunda kaldı (600/1204).²⁵ Horasan'da dengeler çok hassastı ve sıklıkla değişmekteydi. Harizmşahların, Karahıtaylıların hâkim olduğu Mâveraünnehir'e sefer düzenlemesi ve kontrol altına alması da ifade ettiğimiz değişimin bir yansımasıdır. Gittikçe güçlenen Harizmşahlar, Gur iktidarını peyderpey zayıflatarak bölgede tek hâkim güç olmayı başardılar.²⁶ Fakat bu durum Cengiz Han'ın önderliğinde Moğolların Harizm topraklarına saldırmasıyla kısa sürede yeniden istila ve kaosa dönüştü.

Tarihsel süreç itibariyle odaklandığımız bu dönemde Büyük Selçuklu Devleti'nin yıkılışından sonra Horasan ve Mâverâünnehir şehirlerinin yoğun bir şekilde istila ve yağma hareketleriyle karşı karşıya kaldıkları anlaşılmaktadır. Siyasal birliğin sağlanamaması, istikrarsızlığı beraberinde getirmiş ve bu durum sosyal hayatı, ekonomik düzeni, insani ilişkileri, ilmi gelişimi ve doğal olarak mezhebi yapıları etkilemiştir.

C. Gur İktidarında Eş'arî Geleneğin Durumu

İncelemeye çalıştığımız dönemin siyasal atmosferine benzer şekilde düşünce iklimi de farklılıkları, çatışmaları, değişimleri barındıran, tekdüzelikten uzak bir çerçeveye sahipti. Karmaşa ve kaosun siyasal ve sosyal düzeni olumsuz

23 Cüzcânî, *Tabakâtu Nâsırî*, 1/527; Merçil, *Gazneliler Devleti Tarihi*, 91.

24 Barthold, *Moğol İstilasına Kadar Türkistan*, 370-371; Sevim - Merçil, *Selçuklu Devletleri Tarihi - Siyaset, Teşkilat ve Kültür*, 364-367; Yazıcı, *İlk Türk-İslam Devletleri Tarihi*, 244-245; Taneri, *Harezşahlar*, 28-29.

25 Kafesoğlu, *Harezşahlar Devleti Tarihi*, 158-159; Taneri, *Harezşahlar*, 32.

26 Alâeddin Ata Melik b. Muhammed Cüveynî, *Târih-i Cihangüşa* (Ankara: Kültür ve Turizm Bakanlığı Yayınları, 1998), 286-289; Barthold, *Moğol İstilasına Kadar Türkistan*, 374-376; Kafesoğlu, *Harezşahlar Devleti Tarihi*, 161-166.

yönde etkilemesine rağmen fikri gelişimi hızlandıran bir yönü olabileceğini baştan kabul etmek gerekir. Gurluların ilk döneminde mezhep tercihleri ağırlıklı olarak Kerrâmîye olmuştur. Kerrâmîye'nin tarihsel gelişiminde Gur topluluklarının önemli bir yeri vardır.²⁷ Özellikle Gazneliler döneminde mezhebin önünün açılması toplumsal bir taban elde etmesini sağladı. Kerrâmîlere dönük bu desteklerin ardında onların toplumsal tabanlarından istifade etme amacı vardı. Bu sayede Gazneliler, Nişâbur'u hâkimiyetleri altına almayı başardılar.²⁸ Gazneliler bir yandan da Şîî-İsmâîlî-Karmatî yayılmacılığına karşı Kerrâmîleri öne sürmekteydi.²⁹ Kerrâmîler ile ilim meclislerinde karşı karşıya gelen en önemli ekol Eş'arılıktı. Gazneli Mahmud'un daveti ile Gazne'ye gelen İbn Fûrek, İsferyânî ve daha pek çok Eş'arî âlim ilim meclislerinde Muhammed b. Heysam gibi meşhur Kerrâmîler ile münazaralara girdi.³⁰ Fakat Kerrâmîlerin zamanla devlet içinde -yönetimi rahatsız edecek seviyede- bir güç odağı haline gelmeleri tasfiye edilmelerine yol açtı.

Gazneliler döneminde meydana gelen gelişmeler, benzer şekilde Gurlular döneminde de tekrar etti. Bu bağlamda Gurluların siyasi bir güç haline geldikleri ilk dönemde Gur halkı ve sultanları ağırlıklı olarak Kerrâmîye'ye mensuptu.³¹ Onların İslam'la tanışmalarında Kerrâmîlerin etkisi bulunmaktaydı. Bununla birlikte Seyfuddîn Muhammed döneminde Sünnîliği öne çıkaran bir yaklaşım benimsendi. Dolayısıyla "batıl" olarak değerlendirilen Şîî düşünceler yasaklandı. Şîî-İsmâîlî yayılmacılığına karşı ilk defa sert tedbirler alındı.³² Bu dönemde Selçuklu ve Gazneli devirlerinde görüldüğü üzere dâilerin Gur topraklarında faaliyetleri sürdürdüklerini tahmin edebiliriz.

Gur sultanlarının Kerrâmî aidiyeti topraklarının genişlemeye başlaması ile bazı değişikliklere uğradı. Daha önce de ifade ettiğimiz üzere Gur Devleti'nin zirvesi olan Sultan Gıyâseddîn döneminde, Horasan topraklarında hâkimiyet

27 Kerrâmîye ekolü, İshâk b. Mahmeşâz (ö. 383/993) ve Muhammed b. Heysam'ın (ö. V/XI. asır) önderliğinde Horasan'da özellikle de Nişâbur'da güçlü bir toplumsal tabana erişti. Medrese ve tekke arasında bir forma sahip olan hankâhlara sahipti. Bu mekânlar sayesinde taraftarlarını hızlıca artırdı. bk. Clifford Edmund Bosworth, *The Ghaznavids: Their Empire in Afghanistan and Eastern Iran* (Edinburgh: Edinburgh University, 1963), 175.

28 Margaret Malamud, "The Politics of Heresy in Medieval Khurasan: The Karramiya in Nishapur", *Iranian Studies* 27/1-4 (1994), 45-46.

29 Şîî-İsmâîlîlere dönük idam kararlarının altında Kerrâmî ulemanın imzası yer almaktaydı. bk. Y. Hikmet Bayur, *Hindistan Tarihi* (Ankara: TTK Yayınları, 1987), 1/162.

30 Ayrıca Bağdâdî'nin *Fezâ'ihu'l-Kerrâmîye* isimli eseri de günümüze ulaşmasa da bahsettiğimiz çatışmanın bir sonucudur. Detaylı bilgi için bk. Ebü'l-Muzaffer Şehfûr b. Tâhir b. Muhammed İsferyânî, *et-Tebşîr fi'd-dîn ve temyîzü'l-fırakati'n-naciye ani'l-fıraki'l-hâlikîn*, thk. Mecid el-Halife (Beyrut: Dâru İbn Hazm, 1429/2008), 312-313; İbn Asâkir, *Tebîyünu kezibi'l-müfterî*, 232; İbn Hallikân, *Vefeyâtü'l-a'yân*, 4/272; Şemseddîn Muhammed b. Ahmed b. Osman Zehebî, *Siyeru a'lâmi'n-nübelâ*, thk. Beşşâr Avvâd Ma'ruf (Beyrut: Müessesetü'r-Risâle, 1417/1996), 17/215; Sübkî, *Tabakâtü'ş-Şâfiyyeti'l-kübrâ*, 5/140.

31 Cüzcânî, *Tabakâtu Nâsırî*, 1/528.

32 Cüzcânî, *Tabakâtu Nâsırî*, 1/518.

kurma mücadelesi öne çıktı. Buna bağlı olarak Gazne, Herat gibi önemli şehirler ele geçirildi. Gazne'nin yönetimi Sultan Gıyâseddîn'in kardeşi Sultan Muizzüddîn'e bırakıldı. Cüzcânî, Kerrâmî olan Muizzüddîn'in şehirde yaygın olan Hanefîlerin etkisi ile bu mezhebe geçiş yaptığını aktarmaktadır.³³ Bu bağlamda bahsettiğimiz coğrafyada Hanefîlik içinde farklılaşmaların olduğunu hatırdta tutmamızda fayda vardır. Gur Sultanı Gıyâseddîn ise Eş'arî-Şâfiî Muhammed b. Mahmûd Merverrûzî (ö. 599/1203) başta olmak üzere çevresindeki Eş'arî-Şâfiî ilim adamları ve kadılarının etkisi ile Eş'arî-Şâfiî mezhebine intisap etti. Köklü mezhep değişiminden sonra Kerrâmîlerin önde gelen ilim adamlarından Sadrüddîn Ali Heysem en-Nîsâbü'rî, Sultan Gıyâseddîn'e sitem eden şiirler yazdı.³⁴ Kerrâmîler, tarihsel rakipleri olan Eş'arî-Şâfiîlerin Gur topraklarında hızla yayılacağını tahmin etmişlerdi.

Tarihsel süreçte Gurluların Eş'arîlerle etkileşim kurmalarında ana rolü üstlenen ilim adamı Fahreddîn er-Râzî (ö. 606/1210) olup hayatının son döneminde Gur topraklarına gelmiştir. Büyük Selçuklu Devleti'nin yıkılışından hemen önce 544/1150 yılında dünyaya gelen Râzî³⁵ incelemeye çalıştığımız devrin en önemli Eş'arî âlimidir.³⁶ Onun Harizm topraklarındaki hayatını,

33 Cüzcânî, *Tabakātu Nâsırî*, 1/528.

34 Cüzcânî, *Tabakātu Nâsırî*, 1/529.

35 İbn Hallikân, *Vefeyâtü'l-a'yân*, 4/252.

36 Fahreddîn er-Râzî, felsefe ve kelâm birikimiyle çoğu tartışmanın odağında yer almaktadır. Aslında sorun, İbn Sînâ felsefesi ile Eş'arî kelâmı arasındaki gerilimin çözülmemekle Râzî'ye kadar ulaşmasından kaynaklanmaktaydı. Altaş, Fahreddîn er-Râzî'nin İbn Sîna felsefesiyle olan etkileşimini üç aşamada değerlendirmektedir. Buna göre Râzî, *el-Mebâhisü'l-meşrikiyye*'de İbn Sînâ felsefesini tanıma aşamasındadır. İkinci aşama ise *Şerhu'l-İşârât ve Şerhu 'Uyûni'l-Hikme* gibi eserleriyle İbn Sînâ'nın fikirlerinin şerh edildiği aşamadır. Râzî'nin şerh yöntemi içerisinde eleştiri, yorum ve değerlendirmeleri barındıran geniş ve irdeleyici bir okuma/yorumlama çabasıdır. Üçüncü aşamada Râzî, *el-Metâlibü'l-âliyye*'de görüleceği üzere telif düzeyine ulaşmıştır. bk. Eşref Altaş, *Fahreddîn er-Razi'nin İbn Sina Yorumu ve Eleştirisi* (İstanbul: İz Yayınları, 2009), 19-21. Fahreddîn er-Râzî'nin İbn Sînâ felsefesiyle olan teması iki önemli bakış açısını ortaya çıkarmaktadır. Birincisi, klasik kelâm yöntemlerini ele alıp değerlendirmek ve eleştiri süzgecinden geçirmektir. İkincisi ise kendisinden bir asır önce yaşayan Gazzâlî'nin yaklaşımından ayrı olarak İbn Sînâ felsefesine yönelttiği eleştirilerdir. Aslında Râzî hem kelâmcılara hem de filozoflara eksik gördüğü her yerden tenkitler yöneltmektedir. Eş'arîliğin klasik kelâm yöntemleriyle olan hesaplaşması, Râzî'nin katkısıyla mantık ilkelelerini tartışmaya mahal bırakmayacak şekilde kabullenmeye doğru evrildi. Râzî, bir yandan yöntem meselesine çözüm ararken Eş'arîliğin temel nosyonundan uzaklaşmadı. Bu minvalde Eş'arîliğin özünü oluşturan fâil-i muhtar ilah anlayışının bir savunusu olarak İbn Sînâ felsefesinin zorunlu Tanrı tasavvurunu ve sudur nazariyesini reddetti. bk. Ebû Abdullah Fahreddîn Muhammed b. Ömer Râzî, *el-Metâlibü'l-âliyye mine'l-ilmî'l-ilâhî*, thk. Ahmed Hicâzî es-Sekkâ (Beyrut: Dârü'l-Kitâbi'l-Arabi, 1407/1987), 1/320-321; Ebû Abdullah Fahreddîn Muhammed b. Ömer Râzî, *el-Mebâhisü'l-meşrikiyye fi ilmî'l-ilâhiyyât ve't-tabîiiyyât*, thk. Muhammed Mu'tasım-Billâh el-Bağdâdî (Beyrut: Dârü'l-Kitâbi'l-Arabi, 1410/1990), 1/558-594; Veysel Kaya, "Fahrüddin Râzî'nin Sünnî Eş'arî Kelâmına Yöneltilmiş Eleştiriler", *Marife: Bilimsel Birikim* V/3 (2005), 247-257.

ilişkilerini ve etkileşimini bir sonraki başlıkta detaylıca ele alacağız. Fakat öncelikle Fahreddîn er-Râzî'nin Eş'ariliğin felsefe ile tanıştığı Horasan coğrafyasında yetiştiğini vurgulamak durumundayız. Nîşabur'da, İmâmü'l-Haremeyn el-Cüveynî'nin geleneğine mensup âlimlerden fıkıh ve kelâm, Rey'de Mücdüddîn Ebü'l-Fazl Yusuf b. Nasîr el-Cilî'den felsefe öğrendi.³⁷ Böylesine birikimli bir ilim adamı olan Fahreddîn er-Râzî'nin Harizmşahları terk ederek Gur himayesine girdi.³⁸

Gurlular, yaptırdıkları medrese, mescid ve hankâhları Eş'arî-Şâfiî ve sûfi ilim adamlarına tahsis edip onlara alan açmaktaydılar.³⁹ Fahreddîn er-Râzî, ilk olarak Bâmiyân'daki medreselere gelerek bir süre burada ders verdi. Gurlu yöneticilerin de ilgisiyle çeşitli ilim meclislerinde bulundu. Gur Devleti Sultanı Gıyâseddîn'in daveti ile Herat'a gitmesi, Eş'ariliğin temsiliyeti açısından son derece kıymetliydi. Mesele sadece temsiliyet değil aynı zamanda Gurluların yeni Sünnî politikalarına destek vermekle ilintiliydi.⁴⁰ Gur Devleti, bir yandan Horasan'da Harizmşahlarla iktidar mücadelesine girişirken öte yandan da Abbâsî hilâfetinin desteğiyle Sünnîliği öne çıkararak "hamilik" rolünü üstlenmeye çalışmaktaydı.

Eş'arîliler ile Kerrâmîler arasındaki gerilimin bu dönemde arttığını ifade etmek mümkündür. Nitekim bahsettiğimiz tarihlerde Fîrûzkûh hadisesi olarak bilinen birtakım olaylar meydana geldi. Sultan Gıyâseddîn'in isteği üzere Fîrûzkûh'ta düzenlenen ilim meclisinde Râzî; Hanefî, Kerrâmî ve diğer başka kesimlerle münazara gerçekleştirdi. Kerrâmî âlim İbnü'l-Kudve lakabıyla meşhur Mecdüddîn Abdülmeccid b. Ömer'e çok sert eleştirilerle yüklendi. Sultanın meclisten ayrılmasından sonra da devam eden bu münakaşa, ertesi gün İbnü'l-Kudve'nin minberden Fahreddîn er-Râzî'yi Hz. Peygamber'in yolunu terk ederek filozofları takip ettiği şeklindeki suçlamalarıyla devam etti. Fîrûzkûh'ta toplumsal karışıklıklara sebep olan bu olay aslında Eş'arîler ile Kerrâmîler arasında uzun yıllardır devam eden çekişmenin yeni bir sahnesiydi. Sultan Gıyâseddîn, bu tartışmaların çatışmalara yol açmaması için Râzî'yi tekrar Herat'a gönderdi.⁴¹ Böylece gerilimi azaltarak toplumsal bir çatışmaya dönmesini engelledi. Fahreddîn er-Râzî, Fîrûzkûh'ta yaşanan hadiseden sonra Herat'a dönerek kendisine tahsis edilen medresede çok sayıda talebe yetiştirdi. Bu dönemdeki ilmi faaliyetlerinden dolayı kendisine "şeyhü'l-

37 İbn Hallikân, *Vefeyâtü'l-a'yân*, 4/250.

38 Eşref Altaş, "Fahreddîn er-Râzî'nin Hayatı, Hâmileri, İlmî ve Siyasî İlişkileri", *İslâm Düşüncesinin Dönüşüm Çağında Fahreddîn er-Râzî*, ed. Ömer Türker - Osman Demir (İstanbul: İSAM Yayınları, 2013), 72.

39 Zekeriyâ b. Muhammed b. Mahmûd Kazvînî, *Âsârü'l-bilâd ve ahbârü'l-ibâd*, thk. Hamâhullah Vüld es-Salim (Beyrut: Dârü'l-Kütübü'l-İlmiyye, 1434/2013), 372.

40 Sübkî, *Tabakâtü's-Şâfiyyeti'l-kübrâ*, 8/86.

41 İbnü'l-Esir, *el-Kâmil*, 10/262.

İslâm" lakabı verilmişti. Derslerine Sultan Gıyâseddîn'in bizzat katılmaktaydı.⁴²

Sultan Gıyâseddîn'in vefatı sonrasında Gur Devleti, yavaş yavaş Harizmşahların egemenliğine girmeye başladı. Artan huzursuzluklar ve karışıklıklar Sultan Muizzüddîn'in İsmâilî fedailerinden öldürülmesiyle daha da arttı.⁴³ Nitekim kısa bir süre sonra Gur Devleti yıkıldı. Özellikle Sultan Gıyâseddîn'in Abbâsîlerle kurduğu Sünnî ittifak projesi devam ettirilemedi. Eş'arîlerin çeşitli faaliyetleri sultanın vefatıyla başlayan yıkılış döneminde devam ettirilemedi. Bu süreçte artık Harizmşahların yönetimi öne çıkarak mezhebi yapının şekillenmesinde belirleyici oldu.

D. Harizmşahlar Döneminde Eş'arî Geleneğin Durumu

Tarihsel süreçte Ashâbu'l-hadîs geleneğinden beslenen Şâfiîlerin ve sûfîlerin kelâmî meselelerdeki ihtiyaçları üzerine İmâm Eş'arî'nin görüşlerini benimsemeleri, Eş'arîliği ortaya çıkardı.⁴⁴ Eş'arî zihniyetin temel kodları da bahsi geçen toplumsal aidiyetlerin düşünce dünyalarıyla kurduğu etkileşimle şekillendi. Daha da önemlisi Horasan'daki bu tecrübe diğer İslam coğrafyalarında benzer şekilde tekrarlandı. Harizm bölgesine Eş'arîliğin intikali ve yaygınlaşması da böyleydi. Bu bağlamda İmâm Kuşeyrî'nin torunu olan Ebü'l-Hasen Abdülgâfir b. İsmâil el-Fârisî (ö. 529/1134-35) meşhur muhaddislerden biriydi. Aynı zamanda kendisi İmâmu'l-Haremeyn el-Cüveynî'den kelâm ve fıkıh dersleri almış Eş'arî ve Şâfiî âlimiydi. Abdülgâfir el-Fârisî, Nişâbur'da edindiği bu birikimi Harizm'e taşıdı. Harizm şehirlerindeki ilim meclislerindeki etkinliği Eş'arîliğin yaygınlaşmasına katkı sağladı.⁴⁵ Abdülgâfir el-Fârisî'nin yetiştirdiği meşhur talebelerinden birisi, Ebü Abdillâh Muhammed b. Fazl b. Ahmed el-Furâvî (ö. 530/1136) olup döneminin meşhur bilginlerindendi. Hem hadis, kelâm ve fıkıhtaki birikimi hem Cüveynî ve Kuşeyrî'den beslenmesi Furâvî'yi önde gelen Eş'arî-Şâfiî-sûfî âlimlerden birisi yaptı. İslam dünyasının farklı şehirlerinde bulunan Furâvî, yazdığı eserleri ve yetiştirdiği öğrencileriyle Eş'arî geleneğinin temsiliyetinde yer edindi.⁴⁶ Nitekim bu birikim kendi bölgesiyle sınırlı kalmayarak farklı coğrafyalara da aktarıldı. Şam Eş'arîliğini şekillendiren ve İbn Asâkir lakabıyla meşhur olan Ebü'l-Kâsım Alî b. el-Hasen ed-Dımaşkî (ö. 571/1176) ilim yolculuğuyla önce Bağdâd ardından da Horasan ve Harizm şehirlerine geldi. Furâvî başta olmak üzere Eş'arî-Şâfiî

42 İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, 10/262; Sübkî, *Tabakâtü's-Şâfiyyeti'l-kübrâ*, 8/86; Altaş, "Fahredden er-Râzî'nin Hayatı, Hâmileri, İlmî ve Siyasî İlişkileri", 76.

43 İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, 10/304.

44 Yavuz, *Coğrafya ve Mezhep*, 139-140.

45 İbn Hallikân, *Vefeyâtü'l-a'yân*, 3/225; Zehebî, *Siyer*, 20/16-17; Sübkî, *Tabakâtü's-Şâfiyyeti'l-kübrâ*, 7/171-173.

46 İbn Asâkir, *Tebyînu kezibi'l-müfterî*, 322-325; İbn Hallikân, *Vefeyâtü'l-a'yân*, 4/290-291; Sübkî, *Tabakâtü's-Şâfiyyeti'l-kübrâ*, 6/166-170.

ulemanın birikimini Şam coğrafyasına taşıdı.⁴⁷ Daha açık bir ifadeyle Harizm-Horasan-Bağdâd-Şam hattında Eş'arî fikirlerin taşınması sık rastlanılan bir durumdu. Bu ilim yolculukları, şahıslar üzerinden şekillenirken; medrese, hankâh ve dâru'l-ilm gibi mekânlar da önemli roller üstlenmekteydi.

Harizmşahlar döneminde Eş'arî-Şâfiî kimliğine sahip pek çok ilim adamı yetişti. Bunlar arasında Ebû Muhammed Muzhireddîn Mahmûd b. Muhammed b. el-Abbâs el- Hârizmî⁴⁸ (ö. 568/1173), Ebû Abdullah Muhammed b. el-Me'mûn (ö. 603/1206-07), Mu'ineddîn Ebû Hâmid el-Câcermî⁴⁹ (ö. 613/1216) ve Şehâbeddîn Ebû Bekr b. İmâm en-Nisâbü'rî⁵⁰ (ö. 618/1221-22) dikkat çekilmesi gereken isimlerden bazılarıdır. Harizmşahlar döneminde Eş'arî geleneğin en büyük temsilcisi ise Fahreddîn er-Râzî'dir. Onun ilmi birikiminin yanı sıra dönemin yöneticileri ile geliştirdiği ilişkiler bile mezhebin etki alanının genişlemesini sağladı.

Önceleri Rey kadısı olan ve sonradan Harizmşah Sultanı Alaeddin Tekiş tarafından Hemedân kadılığına getirilen, Sadreddîn Muhammed b. Ebû Sa'd Abdülkerîm el-Vezzân bölgede medrese, kütüphane ve vakıf hizmetlerini yürüten saygıdeğer bir yönetici olarak Fahreddîn er-Râzî'nin hamilerinden birisiydi. Zamanla Harizmşahların veziri olan Sadreddîn el-Vezzân, Alamut kuşatmasında Nizârî-İsmâilî bir fedai tarafından öldürüldü (595/1199).⁵¹ Fahreddîn er-Râzî'yi destekleyen devlet adamlarından bir diğeri Ebû'l-Hasen Sadreddîn Alî b. Nâsır b. Alî el-Hüseynî (ö. 590/1194) olup hem Selçukluların son döneminde hem de Harizmşahlar Devleti'nde görev yapmış önemli bir yönetici ve ilim adamıdır. Râzî ile mektuplaştıkları ve aralarında dostluk geliştirdikleri anlaşılmaktadır.⁵²

Harizmşahlar Döneminde Eş'arîlik açısından dönüm noktası, Fahreddîn er-Râzî'nin Sultan Alâeddîn Tekiş'in himayesine girerek Harizm coğrafyasında bulunması sürecidir. Nitekim bu süreçte Râzî'nin katıldığı ilim meclislerinde Hanefî-Mu'tezilî âlimlerle çeşitli tartışmalara girişmesi tarihsel kökleri olan Eş'arî-Mu'tezilî çatışmasını yeniden alevlendirdi.⁵³ Bu bağlamda Harizmşahlar döneminde Harizm bölgesi ağırlıklı olarak Hanefî-Mu'tezilî kimliğiyle öne çıkmaktaydı. Harizm Mu'tezilesi, Şiî ekollerle pek ilişki kurmadığı için herhangi bir dönüşüm yaşamadan varlığını devam ettirmekteydi. Çok daha önemlisi Harizm Mu'tezilîleri dil ve fıkıh alanına yoğunlaştıkları için

47 İbn Hallikân, *Vefeyâtü'l-a'yân*, 3/309-310; Zehebî, *Siyer*, 20/555.

48 Sübkî, *Tabakâtü's-Şâfiîyyeti'l-kübrâ*, 7/289.

49 İbn Hallikân, *Vefeyâtü'l-a'yân*, 4/256; Zehebî, *Siyer*, 22/62.

50 Sübkî, *Tabakâtü's-Şâfiîyyeti'l-kübrâ*, 8/353.

51 Râvendî, *Râhâtü's-südü'r*, 2/355; İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, 10/263.

52 Altaş, "Fahreddin er-Râzî'nin Hayatı, Hâmilere, İlmî ve Siyasî İlişkileri", 55. Hüseyinî'nin Selçuklu tarihi açısından son derece önemli olan *Zübdetü't-Tevârih* isimli eseri, müellifi belirsiz *Ahbârü'd-Devleti's-Selçukiyye* adlı bir metinle günümüze ulaşmıştır. bk. Hüseyinî, *Ahbârü'd-Devleti's-Selçukiyye*, VII-XI; Barthold, *Moğol İstilasına Kadar Türkistan*, 30.

53 Sübkî, *Tabakâtü's-Şâfiîyyeti'l-kübrâ*, 8/86.

kelâmî yönleri daha zayıf kalmaktaydı. Söz konusu duruma bir örnek olması açısından Ebü'l-Kâsım Ömer b. Muhammed el-Hârizmî ez-Zemahşerî (ö. 538/1144) son derece dikkat çekicidir. Kur'an ilimleri ve dil konusunda ün salmış olan, *el-Keşşâf* müellifi Zemahşerî'ye Harizmşahların kuruluş döneminde ciddi bir saygı gösterilmektedir.⁵⁴ Fakat Zemahşerî, *el-Minhâc* haricinde kelâma dair eser yazmadığı için Mu'tezile kelâmı açısından etkin birisi değildi. Bu dönemde kendisiyle karşılıklı hoca-talebe ilişkisinde olduğu Rük-nüddîn Mahmûd b. Muhammed el-Melâhimî el-Hârizmî (ö. 536/1141) ise Mu'tezilî kelâmının en büyük temsilcisiydi.⁵⁵ Meselenin Mu'tezile kelâmı ile alakalı kısmı ayrı bir tartışma konusudur. Bizi ilgilendiren kısmında ise Zemahşerî, İbnü'l-Melâhimî, onların öğrencileri ve Hanefî fakihler kısacası Mu'tezilî ve Hanefî âlimler, Harizmşahlar tarafından desteklenerek güçlü bir konum elde ettiler. Örnek olması açısından bazılarına işaret edebiliriz. Bunlardan birisi olan Ebü'l-Feth Nâsır b. Abdisseyid b. Alî el-Mutarriżî el-Hârizmî (ö. 610/1213) Hanefî fakihi ve dil üstadı bir âlimdi. Hem fıkıh hem de nahivden belagata kadar farklı alanlarda eserler kaleme aldı. Kendisine "halîfetü'z-Zemahşerî" lakabı verilmiştir.⁵⁶ Yine bu dönemde Ebû Muhammed Kâsım b. el-Hüseyin b. Muhammed el-Hârizmî (ö. 617/1220) fakihi ve dil bilginlerinden birisi olarak dikkat çekmektedir.⁵⁷ Ebû Yakûb Yûsuf b. Ebî Bekir el-Hârizmî es-Sekkâkî (ö. 626/1229), Ebü'l-Müeyyed Muvaffak b. Muhammed b. Hüseyin el-Hâssî el-Hârizmî (ö. 634/1236-37), Şemsüleimme Muhammed b. Abdissettâr el-Kerderî (ö. 642/1244) ve daha pek çok Hanefî fakihi Harizm şehirlerinde hem kadılık gibi idari görevlere gelmişler hem de eserler yazıp öğrenci yetiştirmişlerdir.⁵⁸

Harizmşahlar Devleti'nin Nîşâbur başta olmak üzere Horasan'ı ele geçirmesi ve Selçuklu mirasını üstlenmeye çalışması neticesinde, artık sadece Mu'tezilî-Hanefilere değil Eş'arî-Şâfiîlere de kol kanat geren politikalar öne

54 İbn Hallikân, *Vefeyâtü'l-a'yân*, 5/168 vd.; Osman Aydın, *Doğuşundan Büyük Selçuklulara Mu'tezile Ekolü Tarihi ve Öğretisi* (İstanbul: Endülüs Yayınları, 2018), 232-236.

55 İbnü'l-Melâhimî'nin *Tuhfetü'l-müttekellimîn fi'r-red ale'l-felâsife* isimli eseri İbn Sînâ felsefesine sistematik ve sert eleştiriler yönelten bir içeriğe sahipti. Hemen hemen aynı dönemde, aynı içerikte Gazzâlî'nin *Tehâfütü'l-felâsife*'si meşhur olsa da *Tuhfetü'l-müttekellimîn*'e göre daha zayıf kalmaktaydı. Mu'tezile ve Eş'arî geleneğinin İbn Sînâ felsefesiyle ilk temas metinleri olan bu eserler, Horasan ve Harizm'de kelâmın durumu hakkında önemli ipuçları vermektedir. Detaylı değerlendirme için bk. Orhan Şener Koloğlu, *Mu'tezile'nin Felsefe Eleştirisi: Harezmlî Mutezili İbnü'l-Melahimi'nin Felsefeye Reddiyesi* (Bursa: Emin Yayınları, 2010), 70-79.

56 Ebû Muhammed Muhyiddin Abdülkâdir b. Muhammed Kureşî, *el-Cevâhirü'l-mudîyye fi tabakâti'l-Hanefiyye*, thk. Abdülfettah Muhammed el-Hulv (Cize: Hicr li't-Tibaa ve'n-Neşr, 1414/1993), 3/528.

57 Kureşî, *el-Cevâhirü'l-mudîyye*, 2/703.

58 Bu konuda detaylı bir değerlendirme için bk. Huzeyfe Çeker, "Moğol İstilasına Kadar Hârizm'de Hanefîlik", *Uluslararası Orta Asya'dan Anadolu'ya İslâmî İlimler Sempozyumu Bildirileri Kitabı*, ed. Murat Şimşek (Karabük Üniversitesi Yayınları, 2021), 403-407.

çıktı. Bunun yanı sıra Fahreddîn er-Râzî'nin sultan tarafından kabul edilip itibar görmesi, Râzî'nin de *Câmiu'l-ulûm* ve *el-İhtiyârâtü'l-alâiyye* adlı eserlerini sultana ithaf etmesi Eş'arılığın en önde gelen temsilcisi olması açısından dikkat çekmektedir. Ayrıca Râzî'nin sultanın çocuklarına ders verdiğini, aralarında güçlü bir bağın kurulduğunu göz önünde bulundurmak gerekir.⁵⁹

Tarihsel süreçte mezhepler arasındaki gerilimin Harizm'de devam ettiği hemen fark edilmektedir. Fahreddîn er-Râzî, bu topraklarda Mu'tezilîlerle çeşitli kelâmî konularda münazaralar gerçekleştirdi. Eserlerine yansıyan Mu'tezile eleştirilerinin bu tartışmalardan beslendiği anlaşılmaktadır. Râzî, Harizm'de Zemahşerî ve İbnü'l-Melâhimî'nin takipçilerinden Ebü'l-Feth Nâsır b. Abdüsseyyid el-Mutarzî ve Ebû İshâk İbrâhim el-Müzenî başta olmak üzere Mu'tezilîlerle ilim meclislerinde karşı karşıya geldi. Râzî, mescidlerde, minberlerde Mu'tezile'ye sert tenkitler yöneltiyordu. Kaosa dönüşen durum Mu'tezilîler arasında ciddi bir endişeye sebep olunca mesele Sultan Tekiş'e aktarıldı. Toplumsal huzursuzluğun artması üzerine Râzî, Harizm'i terk etmek zorunda kaldı.⁶⁰

Fahreddîn er-Râzî'nin Harizm'de Mu'tezileyle olan muhataplığı, Eş'arî düşünce geleneği için önemli bir merhale idi. Bu süreçte Harizm'de güçlü bir Mu'tezile taraftarlığının ve savunusunun varlığı dikkat çekicidir. Horasan ve Harizm bölgelerinde farklı mezhep yapıları vardı. Fakat bu durum kısa süre sonra bambaşka bir hal aldı. İslam dünyasını her yönüyle etkileyen Moğol İstilasıyla dengeler değişti. Bu istila döneminde pek çok Eş'arî bilgin hayatını kaybetti. Örneğin Ebü'l-Muzaffer Abdurrahîm b. Abdülkerim es-Sem'anî (ö. 618/1221) Sem'anî ailesinin bir mensubu olarak Harizmşahlar dönemindeki Eş'arî-Şâfiîlerdendi. Bu ilim adamı Moğollar tarafından Merv'de idam edildi.⁶¹ Eş'arîlik başta olmak üzere bu coğrafyadaki her mezhebin bu süreçten etkilendiğini ifade etmek mümkündür.

Sonuç

Mezheplerin tarihsel süreçlerinde siyasi yapılarla kurdukları ilişkiler, mezheplerin gelişimi açısından belirleyici bir rol üstlenmektedir. Eş'arılığın tarihsel gelişimi de siyasi yapılarla olan ilişkileri nedeniyle inişli ve çıkışlı bir görünüm arz etmektedir. Bu bağlamda Büyük Selçuklular dönemi oldukça önemlidir. Selçukluların kuruluş devrinde Horasan'da devletin çeşitli baskılarına maruz kalan Eş'arîler, yükselme devriyle birlikte Sünnîliği merkeze alan politikaların etkisiyle tekrar güçlendiler. Kurumsal imkânlar/mekânlara kavuştular. Bundan dolayı Eş'arılığın tarihsel gelişimi Selçukluları merkeze

59 Altaş, "Fahreddin er-Râzî'nin Hayatı, Hâmileri, İlmî ve Siyasî İlişkileri", 61-62.

60 Sübkî, *Tabakâtü's-Şâfiîyyeti'l-kübrâ*, 8/86.

61 Zehebî, *Siyer*, 22/109.

alan yaklaşımlarla irtibatlandırıldı. Fakat bu durum, mezhep-siyaset ilişkisindeki gerçek tablonun önüne geçirilerek abartıldı. Eş'arîliğin tarihsel serüveninde Büyük Selçuklu döneminin yadsınamaz bir etkisi elbette bulunmaktaydı. Fakat Büyük Selçuklu Devleti'nin yıkılmasıyla Eş'arîlik de kaybolmadı. Selçuklu mirasına sahip olmaya kalkışan Oğuzlar, Gazneliler, Karahıtaylılar, Gurlular ve Harizmşahlı arasındaki mücadeleler bölgeyi hemen her açıdan örselediler. Selçukluların yıkılışı sürecinde Horasan'da Eş'arîlik yaygın bir mezhep konumundaydı. Gur bölgesinde ise Kerrâmîlik etkindi. Gur iktidarının Horasan'da güç mücadelesine girdiği zamana paralel olarak Sünnîlik eksenli siyasete yönelmesi Eş'arîliğin bölgede temsiliyetini genişletti. Gurlu yöneticilerin medrese, hankâh türü yapıları Eş'arîlere tahsis etmesi bu genişlemeyi hızlandırdı. Zamanla Horasan ve Harizm'e hükmetmeye başlayan Harizmşahlı da Eş'arîliğe alan açtı. Zaten Hadis taraftarlığı üzerinden bölgeye gelen Eş'arîlik daha da güçlendi. Eş'arîler Harizm'de Hanefî-Mu'tezilîlerle Gur şehirlerinde Kerrâmîlerle karşılaşmış ilmi münazaralar gerçekleştirdiler. Bu dönemde Eş'arîliğin temsilinde Fahreddîn er-Râzî vardı. Sözüünü ettiğimiz ekollerle muhataplık ve mücadele sürecinde Râzî aktif bir rol üstlendi. Gurlu ve Harizmşahlı idarecilerle kurduğu iletişim ona geniş bir hareket alanı sağladı. Bütün bu çerçevede Eş'arî düşüncesi ise dinamizm kazandı.

Kaynaklar

- Altaş, Eşref. "Fahreddin er-Râzî'nin Hayatı, Hâmileri, İlmî ve Siyasî İlişkileri". *İslâm Düşüncesinin Dönüşüm Çağında Fahreddin er-Râzî*. ed. Ömer Türker, Osman Demir. 41-90. İstanbul: İSAM Yayınları, 2013.
- Altaş, Eşref. *Fahreddin er-Razi'nin İbn Sina Yorumu ve Eleştirisi*. İstanbul: İz Yayınları, 2009.
- Ayan, Ergin. *Büyük Selçuklu İmparatorluğu'nda Oğuz İsyanı*. İstanbul: Kitabevi Yayınları, 2. Basım, 2013.
- Aydınlı, Osman. *Doğuşundan Büyük Selçuklulara Mu'tezile Ekolü Tarihi ve Öğretisi*. İstanbul: Endülüs Yayınları, 2018.
- Barthold, V. *Moğol İstilasına Kadar Türkistan*. çev. Hakkı Dursun Yıldız. Ankara: TTK Yayınları, 1990.
- Bayur, Y. Hikmet. *Hindistan Tarihi*. Ankara: TTK Yayınları, 2. Basım, 1987.
- Bosworth, Clifford Edmund. *The Ghaznavids: Their Empire in Afghanistan and Eastern Iran*. Edinburgh: Edinburgh University, 1963.
- Bosworth, Clifford Edmund. *The later Ghaznavids*. Edinburgh: Edinburgh University, 1977.
- Burke, Peter. *Annales Okulu: Fransız Tarih Devrimi*. çev. Mehmet Küçük. İstanbul: Doğu Batı Yayınları, 4. Basım, 2014.
- Bündârî, Ebû İbrâhim Kıvâmüddîn Ali b. Muhammed. *Zübdetü'n-nusrâ ve nuhbetü'l-usrâ*. çev. Kıvameddin Burslan. Ankara: TTK Yayınları, 3. Basım, 2016.
- Clark, Stuart. "Annales Tarihcileri". çev. Ahmet Demirhan. *Çağdaş Temel Kuramlar*. ed. Quentin Skinner. İstanbul: İletişim Yayınları, 2. Basım, 2015.

- Cüveynî, Alâeddîn Ata Melik b. Muhammed. *Târih-i Cihangüşa*. Ankara: Kültür ve Turizm Bakanlığı Yayınları, 2. Basım, 1998.
- Cüzcânî, Ebû Ömer Minhâcüddîn Muhammed b. Osman. *Tabakātu Nâsırî*. çev. Afaf es-Seyyid Zeydan. Kahire: el-Merkezü'l-Kavmi li't-Terceme, 1433/2012.
- Çeker, Huzeyfe. "Moğol İstilasına Kadar Hârizm'de Hanefilik". *Uluslararası Orta Asya'dan Anadolu'ya İslâmî İlimler Sempozyumu Bildirileri Kitabı*. ed. Murat Şimşek. 399-410. Karabük Üniversitesi Yayınları, 2021.
- Gilderhus, Mark T. *Tarih ve Tarihçiler - Tarih Yazıcılığına Giriş*. çev. Emine Sonnur Özcan. Ankara: Birleşik Dağıtım Yayınları, 2011.
- Harman, Ömer Faruk. "el-Milel ve'n-Nihal". *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*. 30/58-60. İstanbul: TDV Yayınları, 2005.
- Hüseynî, Ebü'l-Hasan Sadruddîn Ali b. Nâsır b. Ali. *Ahbârü'd-Devleti's-Selçukiyye*. çev. Necati Lügal. Ankara: TTK Yayınları, 1999.
- İbn Asâkir, Ebü'l-Kâsım Ali b. el-Hasen b. Hibetillâh b. Abdillâh. *Tebînu kezibi'l-müfterî fima nusibe ile'l-imâm Ebi'l-Hasan el-Eş'arî*. thk. Muhammed Zâhid Kevseri. Dîmeşk: Dâru'l-Fikr, 1399/1979.
- İbn Hallikân, Ebü'l-Abbâs Şemseddin Ahmed b. Muhammed. *Vefeyâtü'l-a'yân ve enbau ebnâi'z-zaman*. thk. İhsan Abbas. 8 Cilt. Beyrut: Dâru Sadır, 1415/1994.
- İbnü'l-Cevzi, Ebü'l-Ferec Cemâlüddîn Abdurrahmân b. Ali b. Muhammed. *el-Muntazâm fi târihi'l-müluk ve'l-ümem*. thk. Muhammed Abdülkadir Ahmed Ata - Mustafa Abdülkadir Ata. 19 Cilt. Beyrut: Dârü'l-Kütübi'l-İlmiyye, 1413/1992.
- İbnü'l-Esîr, Ebü'l-Hasan İzzeddin Ali b. Muhammed b. Abdülkerim. *el-Kâmil fi't-târih*. thk. Ebü'l-Fida Abdullah el-Kâdî. 11 Cilt. Beyrut: Dârü'l-Kütübi'l-İlmiyye, 1407/1987.
- İsferâyînî, Ebü'l-Muzaffer Şehfûr b. Tâhir b. Muhammed. *et-Tebîr fi'd-dîn ve temyîzü'l-fırkati'n-naciye ani'l-fıraki'l-hâlikîn*. thk. Mecid el-Halife. Beyrut: Dâru İbn Hazm, 1429/2008.
- Kafesoğlu, İbrahim. *Harezmsahlâr Devleti Tarihi*. Ankara: TTK Yayınları, 2. Basım, 1984.
- Kara, Seyfullah. *Büyük Selçuklular ve Mezhep Kavgaaları*. İstanbul: İz Yayınları, 2. Basım, 2009.
- Kaya, Veysel. "Fahruddin Râzî'nin Sünnî Eş'arî Kelâmına Yönelttiği Eleştiriler". *Marife: Bilimsel Birikim* V/3 (2005), 247-257.
- Kaya, Veysel. *İbn Sina'nın Kelama Etkisi*. Ankara: Otto Yayınları, 2015.
- Kazvîni, Zekeriyâ b. Muhammed b. Mahmûd. *Âsârü'l-bilâd ve ahbârü'l-ibâd*. thk. Hamâhullâh Vüld es-Salim. Beyrut: Dârü'l-Kütübi'l-İlmiyye, 1434/2013.
- Koloğlu, Orhan Şener. *Mu'tezile'nin Felsefe Eleştirisi: Harezmlî Mutezili İbnü'l-Melahimi'nin Felsefeye Reddiyesi*. Bursa: Emin Yayınları, 2010.
- Köymen, Mehmet Altay. *Büyük Selçuklu İmparatorluğu Tarihi*. Ankara: TTK Yayınları, 4. Basım, 2011.
- Kureşî, Ebü Muhammed Muhyiddîn Abdülkâdir b. Muhammed. *el-Cevâhirü'l-mudîyye fi tabakâti'l-Hanefiyye*. thk. Abdülfettah Muhammed el-Hulv. 5 Cilt. Cize: Hicr li't-Tıbaa ve'n-Neşr, 1414/1993.
- Kuşeyrî, Ebü'l-Kâsım Zeynüislam Abdülkerim b. Hevazin. "Şikâyetü Ehli's-Sünne bî hikâyeti mâ lehüm mine'l-Mihne". *Resâil fi'l-mezhebi'l-Eş'arî*. ed. Muhammed Fethi en-Nâdî. Kahire: Mektebetü'l-Vehbe, 2010.

- Malamud, Margaret. "The Politics of Heresy in Medieval Khurasan: The Karramiya in Nishapur". *Iranian Studies* 27/1-4 (1994), 37-51.
- Merçil, Erdoğan. *Gazneliler Devleti Tarihi*. Ankara: TTK Yayınları, 2007.
- Mitha, Farouk. *Al-Ghazali and the Ismailis*. London: The Institute of Ismaili Studies, 2001.
- Özgülendi, Osman G. *Selçuklular*. İstanbul: İSAM Yayınları, 2013.
- Râvendî, Muhammed b. Ali b. Süleyman. *Râhâtü's-südûr ve Âyetü's-sürûr*. çev. Ahmed Ateş. 2 Cilt. Ankara: TTK Yayınları, 2. Basım, 1999.
- Râzî, Ebû Abdullah Fahreddîn Muhammed b. Ömer. *el-Mebâhisü'l-meşrikiyye fi ilmi'l-ilâhiyyât ve't-tabîiyyât*. thk. Muhammed Mu'tasım-Billâh el-Bağdâdî. 2 Cilt. Beyrut: Dârü'l-Kitâbi'l-Arabi, 1410/1990.
- Râzî, Ebû Abdullah Fahreddîn Muhammed b. Ömer. *el-Metâlibü'l-âliyye mine'l-ilmi'l-ilâhi*. thk. Ahmed Hicâzî es-Sekkâ. 9 Cilt. Beyrut: Dârü'l-Kitâbi'l-Arabi, 1407/1987.
- Sevim, Ali - Merçil, Erdoğan. *Selçuklu Devletleri Tarihi - Siyaset, Teşkilat ve Kültür*. Ankara: TTK Yayınları, 2. Basım, 2014.
- Sübki, Ebû Nasr Tâciiddîn Abdülvehhâb b. Ali b. Abdilkâfi. *Tabakâtü's-Şâfiîyyeti'l-kübrâ*. thk. Abdülfettah Muhammed el-Hulv - Mahmut Muhammed et-Tenâhî. 10 Cilt. Kahire: Dârü'l-Beşâiri'l-İslamiyye, 1384/1964.
- Taneri, Aydın. *Harezmsâhlar*. Ankara: TDV Yayınları, 1993.
- Turan, Osman. *Selçuklular Tarihi ve Türk İslam Medeniyeti*. İstanbul: Boğaziçi Yayınları, 8. Basım, 1999.
- Türker, Ömer. "Eş'arî Kelâmının Kırılma Noktası: Cüveynî'nin Yöntem Eleştirileri". *İslâm Araştırmaları Dergisi* 19 (2008), 1-24.
- Veyne, Paul. *Tarih Nasıl Yazılır?* çev. Nihan Özyıldırım. İstanbul: Metis Yayınları, 2014.
- Yâkût el-Hamevî, Ebû Abdillâh Şihâbüddîn. *Mu'cemü'l-büldân*. 5 Cilt. Beyrut: Dâru Sadır, 1394/1977.
- Yaltkaya, Mehmed Şerefeddin. "Selçükîler Devrinde Mezâhib". *Marife Dini Araştırmalar Dergisi* 2/2 (2002), 265-276.
- Yavuz, Abdullah Ömer. *Coğrafya ve Mezhep & Horasan'da Eş'arîliğin Tarihsel Gelişimi*. İstanbul: Klasik Yayınları, 2021.
- Yazıcı, Nesimi. *İlk Türk-İslam Devletleri Tarihi*. Ankara: TDV Yayınları, 11. Basım, 2013.
- Zehebî, Şemseddîn Muhammed b. Ahmed b. Osman. *Siyeru a'lâmi'n-nübelâ*. thk. Beşşâr Avvâd Ma'ruf. 25 Cilt. Beyrut: Müessesetü'r-Risâle, 1417/1996.
- Zehebî, Şemseddîn Muhammed b. Ahmed b. Osman. *Târihü'l-İslâm ve vefeyâtü'l-meşâhîr ve'l-a'lâm*. thk. Ömer Abdüsselâm Tedmürî. 53 Cilt. Beyrut: Dârü'l-Kitâbi'l-Arabi, 1410/1990.